

Els Vergós i el Retaule de Sant Esteve de Granollers. Un nou apropament a la seva complexitat

Francesc Ruiz i Quesada

Conservador Departament d'Art Gòtic del MNAC

Malgrat el coneixement de diverses referències documentals, desenvolupades a l'inici d'aquest catàleg, que informen dels pintors que van intervenir en la realització del retaule major de l'església de Sant Esteve de Granollers, com també de la seva cronologia, són molts els interrogants que encara es plantegen en l'estudi d'aquesta obra pictòrica.

Un cop analitzades aquestes notícies, seguim sense resoldre les incògnites següents: conèixer la data en què es va fer la contractació del Retaule de Sant Esteve de Granollers, com van ser les capitulacions d'aquest pacte, si el fustam de l'obra estava inclòs a l'encàrrec, qui va ser l'imatger que es va fer càrrec de la fusteria i de l'escultura del protomàrtir del retaule, com era l'estructura del suport pictòric, quin va ser el grau de participació de Pau, Rafael i Jaume Vergós II en l'obra, quins altres artistes hi van participar i si la intervenció del pintor Joan Gascó en la pintura del guardapols va ser posterior a la cancel·lació del contracte.¹

En aquest estudi tractem de fer una aproximació a alguns d'aquests aspectes mitjançant l'anàlisi de la documentació coneguda i de les pintures conservades del retaule granollerí. L'àmplia informació relativa al retaule desaparegut de la confraria dels cardadors de draps de Barcelona, contractat també a Pau Vergós, motiva que el primer pas en aquesta aproximació el fem mitjançant l'estudi documental del conjunt pictòric barceloní.

El retaule de la capella del Cos de Jesucrist i de Sant Antoni de l'església del convent de Sant Agustí de Barcelona.

Si s'analitzen les notícies relatives als pintors Vergós, es pot apreciar amb claredat que les obres més importants van ser contractades al jove artista Pau Vergós. Sense tractar de fer apreciacions prematures, és prou suggestiu que tot just mort Jaume Huguet s'encarregui la pintura d'aquest important retaule al pintor més jove de la família i que l'obra sigui destinada a l'església del convent de Sant Agustí, lloc on el mestre vallenc va fer-se càrrec de la realització del seu retaule major entre els anys 1463 i 1486. La dilatada execució d'aquest conjunt, la considerable activitat del taller i el desplaçament de gran part de les seves pintures cap a les dates més tardanes poden ser una via en l'intent de conèixer la pintura del primer Pau Vergós, a banda de la del seu germà Rafael i de la del seu pare Jaume.

En data de 23 de gener de 1489, els administradors de la confraria dels paraires van decidir encarregar un nou retaule per a la seva capella al convent de Sant Agustí, el fustam del qual va ser encomanat pel preu de seixanta lliures (mil dos-cents sous) a l'imatger, actiu a la catedral de Barcelona, Miquel Lochner i, més tard, a causa del traspàs d'aquest, a Joan Frederic de Cassel. L'11 de maig de 1493, el jove pintor Pau Vergós es va fer càrrec de la pintura de l'obra per un preu de dues-centes trenta-cinc lliures (quatre mil set-cents sous).

Mitjançant les capitulacions d'aquests contractes se sap que el retaule contenia les imatges de Jesucrist i de Sant Antoni, totes dues al mig, tres pintures a cada banda de les escultures de les advocacions principals i una altra en la part més alta de l'obra, en què es representava la processó

¹ Mitjançant la visita pastoral de l'any 1586, es coneix que l'espai de l'advocació del Sant titular del retaule estava ocupat per una escultura: *Item visitabit retabulum dicti altaris maioris in cuius medio est imago sancti Stephani de bulto...*, ADB, VP, 1586, V. 48, f. 176 v., vegeu TINTÓ i SALA, Margarita, *El retaule gòtic de Sant Esteve de Granollers*, Granollers, 1990, pàg. 19. Pel que fa a la genealogia de la família dels Vergós vegeu AINAUD, Joan, i VERRIÉ, F.P., *La Pintura gòtica en la catedral de Barcelona*, Barcelona, 1940-1942, XIX, núm. 37 (estudi inèdit) i PUJOL i CANELLES, Miquel, «El retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries i la seva circumstància sòcio-cultural», a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 27, Figueres, 1994, pàg. 45-79, especialment pàg. 77.

de Corpus Christi. El fet que només fossin tres les escenes de la Passió de Crist presents al bancal i que el retaule ocupés tot l'ample de la capella permet deduir que hi havia dues portes als extrems de la predel·la. D'altra banda, els documents fan referència a la presència d'un tabernacle per sobre de la imatge de Crist i que la cresteria de la pastera situada al damunt, la de Sant Antoni, havia d'ésser de les mateixes característiques que les dels costats.² Finalment, es té notícia que el guardapols contenia tres imatges d'un metre d'alçada, *ab ses pasteres e tabernacles*, a cada banda.

Pel que fa a aquesta obra, i també segons el que es pot observar a les pintures del retaule de Granollers, s'ha d'esmentar la seva relació amb el retaule major de l'església de Sant Agustí, ja que s'assenyala que *tots el brocats sien fets segons lo retaule de Sant Agustí major*.³

Com ja s'ha indicat, l'amplada del retaule havia de coincidir amb la de la capella, que se sap mitjançant un document indirecte que era de vint-i-quatre pams⁴, i l'altura de l'obra, que normalment es comptava des del bancal fins a la taula més alta del retaule, havia de mesurar trenta-set pams.⁵ Aquestes dues mides, la de l'amplada i la de

l'altura del retaule, com també els costos del fustam i de la pintura de l'obra, poden conduir a una primera estimació de la valoració econòmica de la pintura de Pau Vergós, la qual, més tard, pot ajudar a copsar millor el conjunt pictòric de l'església de Sant Esteve de Granollers.

El Retaule de Sant Esteve de Granollers

Les catorze pintures del retaule major de l'església de Sant Esteve de Granollers, conservades al Museu Nacional d'Art de Catalunya, fan palesa la intervenció de diversos pintors en l'execució d'aquesta obra. En aquest sentit, la manca de conservació d'una obra documentada que doni a conèixer la personalitat pictòrica d'alguns dels possibles artífexs que van intervenir en la realització del retaule granollerí, no ha fet fàcil la tasca dels estudiosos a l'hora de dibuixar el perfil artístic de cada un dels membres de l'anomenat *Taller dels Vergós* o dels artistes més lligats a aquest, és a dir, Pere Alemany, Francesc Mestre i Joan i Climent Domènech, ambdós fillastres de Jaume Vergós II.⁶ Del total de taules del conjunt pictòric de Sant Esteve, tan sols quatre poden ser atribuïdes amb força seguretat al pintor d'origen navarrès Joan

² SANPERE Y MIQUEL, S., *Los cuatrocentistas catalanes. Historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, II, Barcelona, 1906, pàg. XXXI–XLV, doc. XX–XXIII i XXVIII–XXX. La disposició de l'escultura al carrer central del retaule recorda l'estructura del retaule major de l'església del convent de Sant Agustí Vell de Barcelona. El fustam d'aquesta obra va ser encarregat a l'imatger Macià Bonafé, l'any 1452, i la seva pintura va ser realitzada per Jaume Huguet entre els anys 1463 i 1486, vegeu DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva Història. L'Art i la Cultura*, III, Barcelona, 1975, pàg. 158–179 i ALCOY i PEDRÓS, Rosa, *Jaume Huguet. 500 anys*, Barcelona, 1993, pàg. 186–193. En un estudi recent hem desenvolupat diverses qüestions al voltant del *Retaule de Sant Agustí*, vegeu RUIZ i QUESADA, Francesc, *El retaule de Sant Agustí de Jaume Huguet. Un exodi singular en l'art pictòric barceloní del darrer quatrecentes. Quaderns de Vilaniu*, Valls, 1997. (en premsa). Pel que fa a la capella del Cos de Jesucrist i de Sant Antoni, el Museu Nacional d'Art de Catalunya conserva un Cap de Crist atribuït a l'obrador de Jaume Cascalls (MNAC/MAC 34789) que s'ha relacionat amb aquest oratori a partir d'una notícia proporcionada per J. Massot «en dicha Capilla hay una imagen de alabastro de Christo Señor nuestro en el Sepulcro, labrada con gran primor i artificio», vegeu MASSOT, J. *Compendio historial de los bernitaños de nuestro padre San Agustín de principado de Cataluña*, Barcelona, 1699, pàg. 39. En relació amb aquesta obra vegeu FREIXAS, P., «Taller de Jaume Cascalls. Cabeza de Cristo» a *Catbalonia. Arte Gótico en los siglos XIV–XV*, Madrid, 1997, pàg. 100–103.

³ Les dependències del Retaule de Sant Esteve de Granollers amb altres obres d'Huguet, especialment el Retaule de Sant Agustí, han estat assenyalades des de primers de segle. Un recent estudi d'un dels compartiments del retaule de Granollers inclou diverses referències als lligams esmentats, vegeu GARRIGA i RIERA, Joaquim, «Taller de los Vergós. La Princesa Eudoxia ante la tumba de San Esteban» a *Catbalonia. Arte Gótico en los siglos XIV–XV*, Madrid, 1997, pàg. 196–202, especialment pàg. 201–202.

⁴ Malgrat la desaparició de l'església del Convent de Sant Agustí, es coneix, mitjançant la capitulació de l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Valls, quines eren les mides d'aquest temple, vegeu OLIVÉ i OLLÉ, Francesc, «Quatre-cents aniversari de la construcció de l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Valls (1583–1983)» a *Quaderns de Vilaniu, Miscel·lània de l'Alt Camp*, 3, separata, Valls, 1983.

⁵ Si es té en compte que l'altura de les capelles del convent de Sant Agustí era de poc més de deu metres (vegeu OLIVÉ i OLLÉ, Francesc, *cit. supra*, nota 4) el retaule degué ocupar quasi tot l'espai de l'oratori.

⁶ Pel que fa les diverses hipòtesis d'atribucions de les taules del Retaule de Sant Esteve vegeu GARRIGA i RIERA, Joaquim, *cit. supra*, nota 3, pàg. 200–201.

e Corpus Christi. El fet que només fossin tres escenes de la Passió de Crist presents al bancal i que el retaule ocupés tot l'ample de la capella permet deduir que hi havia dues portes als extrems de la predel·la. D'altra banda, els documents fan referència a la presència d'un tabernacle per sobre de la imatge de Crist i que la cresteria de la pastera situada al damunt, la de Sant Antoni, havia d'ésser de les mateixes característiques que les dels costats.² Finalment, s té notícia que el guardapols contenia tres matges d'un metre d'alçada, *ab ses pasteres e abernacles*, a cada banda.

El que fa a aquesta obra, i també segons el que es pot observar a les pintures del retaule de Granollers, s'ha d'esmentar la seva relació amb el retaule major de l'església de Sant Agustí, ja que s'assenyala que *tots el brocats sien fets segons o retaule de Sant Agustí major*.³

Com ja s'ha indicat, l'amplada del retaule havia de coincidir amb la de la capella, que se sap mitjançant un document indirecte que era de vint-i-quatre pams⁴, i l'altura de l'obra, que normalment es comptava des del bancal fins a la taula més alta del retaule, havia de mesurar trenta-set pams.⁵ Aquestes dues mides, la de l'amplada i la de

l'altura del retaule, com també els costos del fustam i de la pintura de l'obra, poden conduir a una primera estimació de la valoració econòmica de la pintura de Pau Vergós, la qual, més tard, pot ajudar a copsar millor el conjunt pictòric de l'església de Sant Esteve de Granollers.

El Retaule de Sant Esteve de Granollers

Les catorze pintures del retaule major de l'església de Sant Esteve de Granollers, conservades al Museu Nacional d'Art de Catalunya, fan palesa la intervenció de diversos pintors en l'execució d'aquesta obra. En aquest sentit, la manca de conservació d'una obra documentada que doni a conèixer la personalitat pictòrica d'alguns dels possibles artífexs que van intervenir en la realització del retaule granollerí, no ha fet fàcil la tasca dels estudiosos a l'hora de dibuixar el perfil artístic de cada un dels membres de l'anomenat *Taller dels Vergós* o dels artistes més lligats a aquest, és a dir, Pere Alemany, Francesc Mestre i Joan i Climent Domènech, ambdós fillastres de Jaume Vergós II.⁶ Del total de taules del conjunt pictòric de Sant Esteve, tan sols quatre poden ser atribuïdes amb força seguretat al pintor d'origen navarrès Joan

² SANPERE Y MIQUEL, S., *Los cuatrocentistas catalanes. Historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, II, Barcelona, 1906, pàg. XXXI–XIV, doc. XX–XXIII i XXVIII–XXX. La disposició de l'escultura al carrer central del retaule recorda l'estructura del retaule major de l'església del convent de Sant Agustí Vell de Barcelona. El fustam d'aquesta obra va ser encarregat a l'imatger Macià Bonafè, l'any 1452, i la seva pintura va ser realitzada per Jaume Huguet entre els anys 1463 i 1486, vegeu DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva Història. L'Art i la Cultura*, III, Barcelona, 1975, pàg. 158–179 i ALCOY I PEDRÓS, Rosa, *Jaume Huguet. 500 anys*, Barcelona, 1993, pàg. 186–193. En un estudi recent hem desenvolupat diverses qüestions al voltant del *Retaule de Sant Agustí*, vegeu RUIZ I QUESADA, Francesc, *El retaule de Sant Agustí de Jaume Huguet. Un exodi singular en l'art pictòric barceloní del darrer quatrecentes. Quaderns de Vilaniu, Valls, 1997*. (en premsa). Pel que fa a la capella del Cos de Jesucrist i de Sant Antoni, el Museu Nacional d'Art de Catalunya conserva un Cap de Crist atribuït a l'obra de Jaume Cascalls (MNAC/MAC 34789) que s'ha relacionat amb aquest oratori a partir d'una notícia proporcionada per J. Massot «en dicha Capilla hay una imagen de alabastro de Christo Señor nuestro en el Sepulcro, labrada con gran primor i artificio», vegeu MASSOT, J. *Compendio historial de los hermitaños de nuestro padre San Agustín de principado de Cataluña*, Barcelona, 1699, pàg. 39. En relació amb aquesta obra vegeu FREIXAS, P., «Taller de Jaume Cascalls. Cabeza de Cristo» a *Catbalonia. Arte Gótico en los siglos XIV–XV*, Madrid, 1997, pàg. 100–103.

³ Les dependències del Retaule de Sant Esteve de Granollers amb altres obres d'Huguet, especialment el Retaule de Sant Agustí, han estat assenyalades des de primers de segle. Un recent estudi d'un dels compartiments del retaule de Granollers inclou diverses referències als lligams esmentats, vegeu GARRIGA I RIERA, Joaquim, «Taller de los Vergós. La Princesa Eudoxia ante la tumba de San Esteban» a *Catbalonia. Arte Gótico en los siglos XIV–XV*, Madrid, 1997, pàg. 196–202, especialment pàg. 201–202.

⁴ Malgrat la desaparició de l'església del Convent de Sant Agustí, es coneix, mitjançant la capitulació de l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Valls, quines eren les mides d'aquest temple, vegeu OLIVÉ I OLLÉ, Francesc, «Quatre-cents aniversari de la construcció de l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Valls (1583–1983)» a *Quaderns de Vilaniu, Miscel·lània de l'Alt Camp*, 3, separata, Valls, 1983.

⁵ Si es té en compte que l'altura de les capelles del convent de Sant Agustí era de poc més de deu metres (vegeu OLIVÉ I OLLÉ, Francesc, *cit. supra*, nota 4) el retaule degué ocupar quasi tot l'espai de l'oratori.

⁶ Pel que fa les diverses hipòtesis d'atribucions de les taules del Retaule de Sant Esteve vegeu GARRIGA I RIERA, Joaquim, *cit. supra*, nota 3, pàg. 200–201.

Gascó. Ens referim a les taules dels profetes *Abraham, David, Isaïes i Moisès*, que formaren part del guardapols del retaule.⁷

Pel que fa a les escenes conservades, i si tenim en compte altres retaules en què es desenvolupa l'hagiografia del protomàrtir, es pot deduir que, amb seguretat, s'han perdut les pintures de *La disputa de Sant Esteve amb els jueus a la Sinagoga* i de *La lapidació de Sant Esteve*, encara que també es podria pensar en la de *La presentació de Sant Esteve davant el Sanedri*.⁸ Malgrat aquesta darrera consideració, i ja que les escenes perdudes amb més certesa són les dues primeres, es pot considerar, com a primera aproximació, una possible estructura que inclogui ambdues pintures. Si fos així, el retaule podria ser de cinc carrers, dels quals els quatre laterals tindrien dues taules cadascun i el central estaria format per la imatge de Sant Esteve i el Calvari. Aquest espai pictòric degué estar limitat a totes dues bandes per un guardapols en el qual, segons altres exemples com el de Sant Pere de Vilamajor, es disposarien les imatges dels quatre profetes.

Si recordem el trasllat del Santíssim, es pot deduir que la predella va incloure un sagrari i, d'altra banda, també es pot sospitar la presència de dues portes, que per aquestes dates s'inclouïen molt sovint en la contractació dels retaules.

La versemblança de la suposada estructura s'ha de valorar des de diverses vessants, de les quals la de l'espai arquitectònic que envoltava el retaule

és la més important. Mitjançant els plànols de la desapareguda església de Sant Esteve, es pot apreciar que la línia d'impostes del presbiteri estava a una distància del terra propera als nou metres, que coincideix amb l'altura de la proposta del retaule realitzada fins ara.⁹ D'altra banda, l'amplada d'aquest hipotètic conjunt l'emplaçaria entre la primera i la segona línia dels contraforts de l'absis, molt proper a aquesta darrera. Si a aquesta ubicació lògica s'afegeix que en el contracte de Joan Gascó del Retaule de Sant Pere de Vilamajor només es fa esment de quatre profetes i que el doble de la mida de la taula més ben conservada de les del guardapols, en les seves dimensions originals, coincideix amb l'altura del retaule proposat, com també que la direccionalitat dels profetes no palesa cap absència, la hipòtesi considerada fins ara ja té una certa fermesa. Així mateix, si tenim en compte que les tres pintures de la predella que han subsistit no formaven un conjunt, sinó que aquesta incloïa *L'Últim Sopar* i *L'Oració a l'Hort*, d'una banda, i una escena perduda, possiblement *La Flagel·lació* o *L'Empresonament de Jesucrist*, i *El Camí del Calvari*, de l'altra, es pot pensar en una estructura de predella equivalent a la del retaule major de l'església del Convent de Sant Agustí. Aquesta relació, molt forta des del punt de vista estilístic, s'assenyala també per la presència del sagrari, d'amplada similar a la del *Calvari*, i de dues portes a totes dues bandes del

⁷ Una tesi doctoral recent ha estat dedicada al pintor Joan Gascó, vegeu MIRAMBELL i ABANCÓ, Miquel, *El taller dels Gascó i la pintura de la primera meitat del segle XVI a Vic*, Universitat de Barcelona, 1996 (tesi doctoral inèdita). D'aquest mateix autor vegeu «Atribuido a Joan Gascó. Profeta Moisès» a *Catalonia. Arte Gótico en los siglos XIV-XV*, Madrid, 1997, pàg. 225-227. En relació a la gènesi d'aquest desenvolupament important de pintures al guardapols i als seus lligams amb les taules annexes del gòtic internacional vegeu RUIZ i QUESADA, Francesc, «Imagen artística y económica de la pintura catalana en los siglos del gótico» a *Catalonia. Arte Gótico en los siglos XIV-XV*, Madrid, 1997, pàg. 67-80, especialment, pàg. 75-77.

⁸ GUDIOL i CUNILL, Josep, «El retaule de Granollers del Vallès, I» a *La Veu de Catalunya*, 5837, Barcelona (2 d'agost de 1915) i «El retaule de Granollers del Vallès, II» a *La Veu de Catalunya*, 5844 (edició tarda), Barcelona (9 d'agost de 1915). Un desenvolupament hagiogràfic similar al de Granollers es pot observar al Retaule de Sant Esteve procedent de Gualter, en el qual també s'inclou l'escena de *L'alliberament del cavaller Galceran de Pinós*, vegeu RUIZ i QUESADA, Francesc, «Jaume Serra. Retablo de San Esteban» a *Catalonia. Arte Gótico en los siglos XIV-XV*, Madrid, 1997, pàg. 118-121. Amb relació a aquesta obra hem de recordar que, l'any 1402, el fuster Pere Puig i el pintor Pere Serra van signar el fustam i la pintura d'un retaule encarregat pel Consell de la vila de Granollers, vegeu MADURELL i MARIMON, Josep M., *El Arte en la Comarca alta de Urgel*, Barcelona, 1946, pàg. 119 i 457. Malgrat que el document no assenyala la dedicació del retaule, no es pot desestimar que els germans Serra poguessin estar relacionats amb l'antic retaule major de Granollers. En aquest sentit, ja vam proposar la identitat de Jaume Serra amb un pintor de Barcelona que s'havia d'encarregar de la realització del Retaule de Sant Esteve de l'església de Bagà, capital de la Baronia de Pinós. Els lligams d'aquest llinatge amb la vila de Granollers i amb el pintor Jaume Serra no fan inversemblant que aquest taller s'encarregués de la pintura del retaule major granollerí, vegeu RUIZ i QUESADA, Francesc, «Jaume Serra...», pàg. 120 i 121.

⁹ Agraïm a Jaume Dantí i a Josep Muntal la gentilesa de facilitar-nos una còpia dels plànols de l'antiga església de Sant Esteve, desapareguda el 1936, realitzats per Santi Lloreda i Miquel Font, ja que han estat un ajut important en el desenvolupament d'aquest estudi.

retaule. A partir de les mides dels compartiments del bancal conservats i les del tabernacle, es pot ratificar, un cop més, la versemblança de la proposta.

Des del punt de vista de la disposició de les escenes hagiogràfiques, en aquest ampli conjunt pictòric, és força coherent que les de la banda esquerra de l'obra corresponguin a la vida del Sant, i les de la banda dreta a la glorificació i miracles efectuats després de la seva mort (vegeu hipòtesi de reconstrucció del retaule).¹⁰ Tanmateix, els lligams d'aquesta obra amb el Retaule de Sant Agustí no fan inversemblant que les pintures dedicades a la vida de sant Esteve ocupessin el segon nivell del retaule i les de la seva glorificació i miracles el primer.

Malgrat la limitació d'altres contractacions pictòriques realitzades a Pau Vergós, creiem convenient fer una anàlisi econòmica del factible Retaule de Sant Esteve i comparar-ne els resultats amb els del retaule de la capella del Cos de Jesucrist i de Sant Antoni, encarregat en les mateixes dates.¹¹ Les valoracions econòmiques

preu/superfície d'ambdues obres són molt properes i indiquen que el Retaule de Sant Esteve es degué encarregar en una data anterior a la de la contractació a Pau Vergós. És a dir, primer es va contractar la realització de la fusteria, igual que en el Retaule major de Sant Agustí o en el dels paraires, i un cop enllestida es procedí a l'encàrrec de la pintura. Malgrat que no es pot assegurar aquest procés de realització, a causa de la delimitació de referents i de la diversa valoració econòmica que els artistes donaven a les seves obres segons el grau d'intervenció del mestre principal,¹² recordem que l'encàrrec, primer de la fusteria, i, després, de la pintura justificaria l'ampli espai de temps que hi ha entre l'any 1484, data en què es decideix la realització d'un nou retaule, i l'any del pacte amb Pau Vergós, el qual ha de ser posterior al 1491, i probablement al 1492, any de la mort de Jaume Huguet.¹³ En aquest sentit, hem de recordar les dificultats econòmiques de moltes parròquies per poder complir l'abonament d'una obra d'art de preu elevat. Aquest degué ésser el cas de l'església

10 En la realització d'aquesta hipòtesi hem tingut en compte els espais que degué ocupar la cresteria. La presència d'aquest tipus de ornamentació s'evidencia gràcies a l'ampli marge, d'uns setze centímetres d'altura, de fusta sense pintar a la part alta de la predel·la. Aquestes mides coincideixen amb la cresteria del bancal del retaule dels paraires, la qual havia de mesurar tres quarts (de pam) d'alt, vegeu SANPERE Y MIQUEL, S. cit. *supra*, n. 2, p. XXXIV, doc. XXIII. Pel que fa a la cresteria alta de la hipòtesi de reconstrucció, hem cregut que degué ser propera a la d'altres obres de cronologia semblant, com el Retaule de Santa Tecla i Sant Sebastià de la catedral de Barcelona o el Retaule de Sant Esteve de La Doma, vegeu BOSCH i BALLBONA, Joan, «Retaule de Santa Tecla i Sant Sebastià» a *Jaume Huguet. 500 anys*, Barcelona, 1993, fig. p. 197 i TINTÓ i SALA, Margarita cit. *supra*, n. 1, fig. p. 18.

En aquesta hipòtesi hem inclòs un petit tabernacle sobre la imatge de Sant Esteve. En la nostra opinió, la supressió dels senyals del tabernacle sobre el Calvari així com els de la cresteria alta d'aquest, de la qual encara ara presenta restes, han estat probablement els motius pels quals la taula presenta actualment un perfil arrodonit als extrems superior i inferior. Aquesta modificació també es pot apreciar amb claredat a la taula del *Camí del Calvari* del Retaule de Sant Agustí, la qual, si la comparem amb la de *L'Últim Sopar*, és fa palès que ha estat rectificadada, ja que ambdues formaven part de la mateixa predel·la.

En relació a la disposició de les taules en aquesta hipòtesi de reconstrucció la primera escena de la banda esquerra és la de Naixement de Sant Esteve (MNAC/MAC 15876), seguida de la seva ordenació (MNAC/MAC 24144). A continuació, degueren anar les escenes, actualment perdudes, de la disputa del sant protomàrtir amb els jueus a la Sinagoga i la seva lapidació. Pel que fa a les escenes de la banda dreta, la primera d'elles degué ser la glorificació de sant Esteve (MNAC/MAC 24148), *Valliberament del cavaller Galcerà de Pinós* (MNAC/MAC 24146), *l'invençió del cos del sant* (MNAC/MAC 24145) i finalment *l'exorcisme d'Eudòxia* (MNAC/MAC 24146). Al centre, el retaule estava coronat pel *calvari* (MNAC/MAC 24153).

La predel·la incloïa quatre escenes, de les que es conserven només tres (MNAC/MAC 24154). Finalment, les taules dels profetes han estat ubicades de la següent manera: *David* (MNAC/MAC 24150) i *Moisès* (MNAC/MAC 24149) al cantó dret, i *Abraham* (MNAC/MAC 24152) i *Isaïes* (MNAC/MAC 24151), al cantó esquerre. Agraïm a Francesc Quílez l'apreciació de diverses qüestions de caire iconogràfic.

11 En aquesta comparació s'han de tenir presents les diferències existents entre ambdues obres, principalment la presència del sagrari, el qual per aquestes dates i per la importància de l'encàrrec degué de daurar-se amb or fi.

12 La importància del retaule dels paraires i la del de Granollers poden afavorir la comparació econòmica d'ambdues obres. En relació a la valoració econòmica de la pintura d'altres pintors catalans del primer i segon gòtic internacional, vegeu RUIZ i QUESADA, Francesc, *Aproximació a la pintura del taller de Lluís Borrassà a partir de la seva valoració econòmica*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996 (tesi de llicenciatura inèdita) i RUIZ i QUESADA, Francesc, «Una reflexió a l'entorn del taller de Bernat Martorell a partir de l'observació de certes dissemblances presents en la seva obra» a *Miscel·lània dedicada a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, 1997 (en premsa).

13 El 3 de febrer de 1485, al llarg de la segona guerra dels remences, els pagesos van ocupar i saquejar la vila de Granollers durant un mes. La quasi coincidència d'aquest fet amb el propòsit d'encarregar el nou retaule possiblement va enrederir l'encàrrec a l'imatger. Degut a la

de Sant Esteve de Granollers i la raó per la qual el retaule no es finalitzà fins a l'any 1500.

Mitjançant aquest raonament de tipus econòmic que ajorna la realització de l'obra (recordem que el termini per a l'acabament del retaule dels paraires va ser de sis anys) s'han de considerar quines eren les prioritats del comitent. En aquest sentit, va ser freqüent que, davant de l'ampli marge de temps per a l'execució del conjunt, es donés preferència a l'acompliment del bancal, del sagrari i de la imatge principal abans que a la resta de pintures. Així s'estipula al contracte del Retaule major de Sant Agustí i en el dels paraires. Una notícia de l'any 1495 que fa referència a la imatge de Sant Esteve pot indicar que en aquesta data les taules del bancal ja estaven fetes.¹⁴ Si es té en compte la mort de Pau Vergós en els primers mesos d'aquest any, l'actuació del pintor es podria limitar a poc més de la predel·la i del *Calvari* del retaule granollerí, les quals són properes

estilísticament, encara que no es pot desestimar que fes alguna altra pintura del conjunt.¹⁵ En relació a aquest possible procés d'execució, una vegada més hem de recordar que el retaule no es finalitzà fins a cinc anys més tard.¹⁶

Així, doncs, la personalitat artística de Pau Vergós pot estar reflectida a les escenes del bancal i del *Calvari* del retaule de Granollers, la qual, en el cas de la predel·la, a causa del format més petit de les seves taules i del gran nombre de figures representades, pot manifestar-se lleugerament desdibuixada. No hem d'oblidar que moltes vegades la solució artística dels compartiments més amplis no és la mateixa que la dels més reduïts. En aquest sentit, podem recordar el fragment de predel·la que s'ha conservat del Retaule de Sant Esteve que Jaume Huguet va fer justament per a la seva confraria.¹⁷ La coincident advocació d'aquesta obra amb la de Granollers ha motivat que, en diverses

importància de l'obra de Granollers no es pot desestimar que l'artífex que va realitzar la fusteria del retaule fos Miquel Lochner (doc. 1483-1490), o bé Joan Frederic de Cassel, artífexs que van acomplir el retaule de la capella del Cos de Crist i de Sant Antoni, contractat a Pau Vergós l'any 1493. En relació a aquests artistes vegeu DE DALMASES, Núria i JOSÉ i PITARCH, Antoni, «L'Art gòtic. Segles XIV-XV» a F. Miralles (ed.), *Història de l'art català*, III, Barcelona, 1984, p. 250-254.

14 L'any 1495 s'abona una quantitat a Antoni Puig pels treballs de fer «las costayas per lo peler de sant Esteve», vegeu TINTÓ i SALA, Margarita, *cit. supra*, n. 1, p. 19. Aquesta autora proposa que l'antiga imatge de Sant Esteve del retaule gòtic sigui la mateixa que la de la fornícula central del retaule barroc del convent de la Mercè que va ser reproduïda per Cayetano Barraquer, *Ibidem*, p. 15 i 19-20. Les deficiències de la reproducció fotogràfica de la imatge no permet realitzar un apropament estilístic que ens informi del possible autor de l'escultura. En aquest sentit vegeu n. 13.

15 Margarita Tintó també atribueix les taules del bancal i del *Calvari* del retaule de Granollers al pintor Pau Vergós, «que són les de més qualitat artística, i ho garanteix, també, el fet que aquestes obres solien iniciar-se pel bancal o predel·la o cos central...», també podria ser de Pau la taula de l'Ordenació i la de la Invenció del cos del sant, però, amb un dibuix de línies més gòtiques», vegeu TINTÓ i SALA, Margarita, *cit. supra*, n. 1, p. 22.

16 Si bé pot ser fruit de l'atzar, no es pot deixar de comentar la coincidència de quantitat existent entre el darrer pagament de mil dos-cents sous i la suma dels dos abonaments dels que es té notícia, realitzats l'any 1495. En relació a aquesta contingència i a l'ampli termini de l'obra, la xifra de mil dos-cents sous pot estar relacionada amb el fraccionament anual del pagament del conjunt. Tenint en compte que el retaule va ser contractat en una data anterior al 1495 per un preu de deu mil sous i que va finalitzar-se als inicis de l'any 1500, l'import abonat a Pau Vergós va poder oscil·lar entre els dos mil vuit-cents sous i els quatre mil sous. Aquesta elevada quantitat pot originar una interpretació incorrecta si no es considera que degué incloure el daurat del tabernacle i aquesta tasca tenia un cost econòmic elevat. Com a referència podem recordar que la pintura i del daurat del bancal i sagrari del retaule gòtic de l'església del convent de la Mercè de Barcelona contractat l'any 1503 per un preu de dotze mil sous, va estar valorat en mil vuit-cents sous. El compliment d'aquesta obra es fixa en sis anys i, de manera similar al que ja s'ha vist en els retaules de Sant Agustí i dels paraires de l'església de Sant Agustí de Barcelona, es dona prioritat a l'acompliment del bancal i del sagrari, després al de les imatges centrals i tabernacles, més tard al de les taules de la dreta, a continuació al de les pintures de l'esquerra i finalment al del guardapols, vegeu SANPERE Y MIQUEL, S., *cit. supra*, n. 2, p. LIX-LXII, doc. XXXIX. La relació estilística existent entre el bancal i el *Calvari* del retaule de Granollers ha estat assenyalada per diversos autors, si bé s'han atribuït a Jaume i a Rafael Vergós, vegeu GUDIOL i RICART, Josep, i ALCOLEA i BLANCH, Santiago, *Pintura Gòtica Catalana*, Barcelona, 1987, p. 179, o a Pau Vergós vegeu n. 15. Segons la nostra opinió, Pau Vergós degué ser l'autor d'aquestes pintures, si bé en la realització del *Calvari* pot haver col·laborat amb un altre pintor.

En l'aproximació al procés de realització del retaule de Granollers seria interessant conèixer les raons per les quals Marc Çelín va cobrar noranta sous l'any 1495.

17 Pel que fa a aquesta obra vegeu PAU VERRIÉ, Frederic «La Pietat. Compartiment de la predel·la del retaule dedicat a sant Esteve» a *Jaume Huguet. 500 anys*, Barcelona, 1993, p. 166-167.

ocasions, s'hagi proposat que va poder servir de model al conjunt granollerí. A més a més, també s'ha de tenir present que la predel·la del retaule de Sant Miquel arcàngel de la confraria de Tenders i Revenedors de Barcelona, obra feta probablement entre els anys 1455 i 1460 per a la capella d'aquest gremi a l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona, també va estar dedicada al Sant protomàrtir.

Pel que fa a les taules dels profetes, ja s'ha assenyalat anteriorment que en el contracte del Retaule de Sant Pere de Vilamajor, realitzat amb Joan Gascó l'any 1513, es fa esment dels profetes del retaule de Granollers i que aquests són atribuïts al mateix pintor. Així, doncs, a partir d'aquesta referència se sap que les taules del conjunt de Sant Esteve van ser pintades en una data anterior a l'any 1513. Ara bé, la seva execució és d'abans de la cancel·lació del contracte, realitzada l'any 1500, o bé s'acompleix entre els anys 1500 i 1513?

En un estudi recent de les taules dels profetes, Miquel Mirambell assenyalava la tendència a situar les pintures en una data anterior a l'any 1503 «...presuponiendo una estancia previa del pintor navarro en tierras vallesanas y en el entorno del taller de los Vergós»¹⁸. Coincidim amb aquest estudi i pensem que la mort de Pau

Vergós, com també l'avançada edat del seu pare, degueren motivar diversos canvis en l'obra familiar, entre els quals, a llarg termini, caldria destacar l'entrada del pintor Joan Gascó.¹⁹ No creiem possible que una obra com la de Granollers, pensada en conjunt, pogués ser modificada tan dràsticament en aquest curt termini de temps. Segons els nostre parer, la resolució del contracte del Retaule de Sant Esteve de Granollers és força clara ja que assenyalava la cancel·lació dels capítols i de la quantitat pactada amb Pau Vergós, en la qual, lògicament, havien d'estar incloses les polseres del retaule. Així, doncs, hem de pensar que el disseny del guardapols va ser esbossat des de l'inici de la contractació del conjunt pictòric. La seva realització en una cronologia més avançada, al voltant de l'any 1499, i els canvis estilístics que tot just s'inicien en aquestes dates van afavorir les diferències entre el guardapols i la resta del retaule.²⁰

Els límits d'aquest estudi no ens han permès aprofundir en l'anàlisi estilística de les taules del conjunt granollerí, la qual, a causa dels lligams d'aquesta obra amb el Retaule de Sant Agustí, ha estat tractada en una altra investigació.²¹

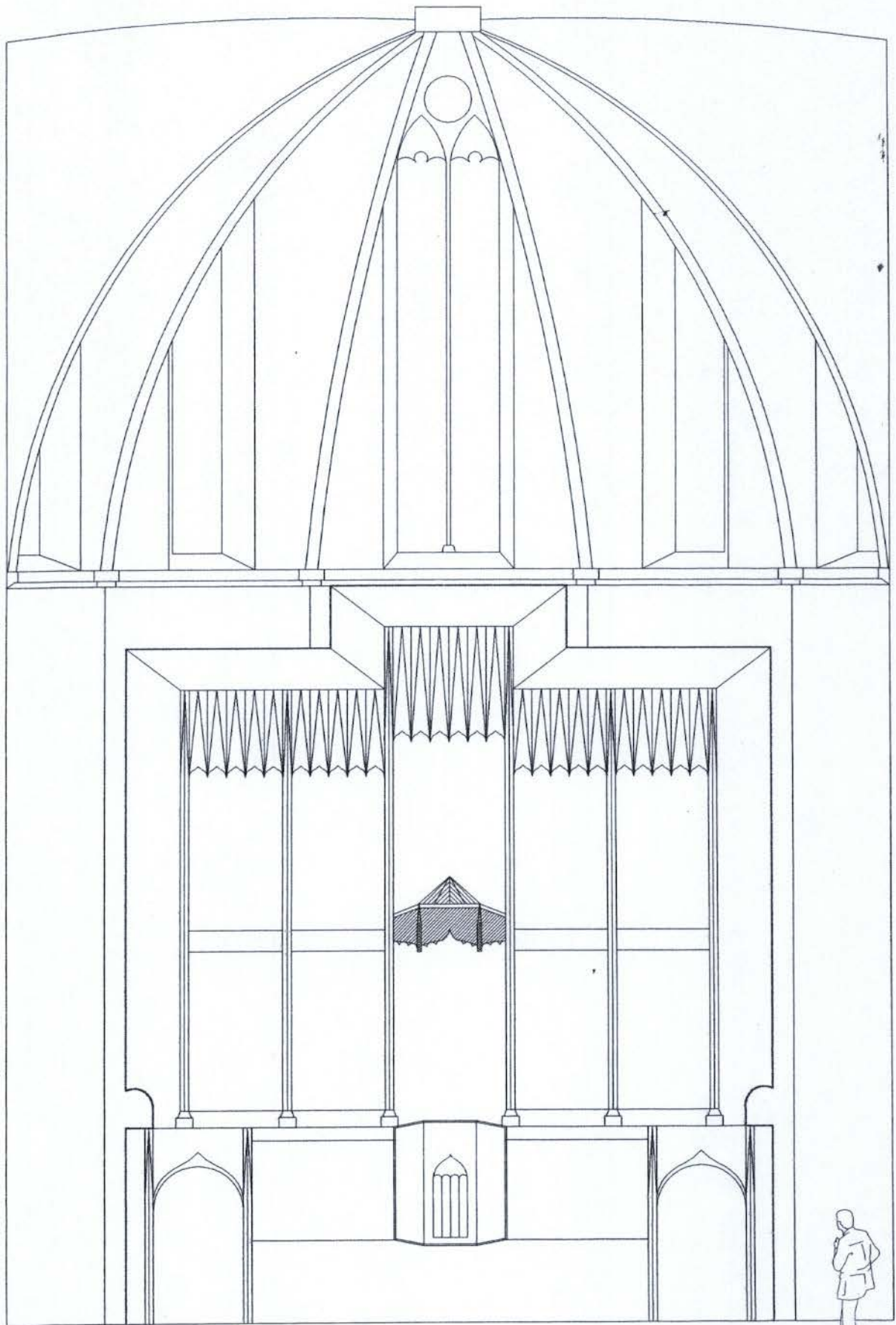
18 MIRAMBELL i ABANCÓ, Miquel 'Atribuido...', *cit. supra*, n. 7, p. 226.

19 En relació a això, s'han de valorar els importants lligams estilístics existents entre la pintura de Joan Gascó i la dels Vergós així com la proximitat existent entre les dates de la mort de Rafael Vergós (1500) i de Jaume Vergós II (1503) i la de l'inici de l'activitat documentada de Joan Gascó com a pintor (1503).

20 Hem de recordar que en les capitulacions de la fusteria i imatges del retaule de la capella del Cos de Crist i de Sant Antoni, la pintura del qual va ser contractada a Pau Vergós l'any 1493, ja s'inclouia la presència de tres escultures, d'un metre d'alçada, a cada banda del guardapols: «segons proporcions del camper». SANPERE Y MIQUEL, S., *cit. supra*, n. 2, p. XXXII-XXXIII, doc. XXI. En relació a la data proposada per a la realització del guardapols del retaule de Granollers, abans de l'any 1500, s'ha d'assenyalar que mitjançant el contracte del Retaule de Sant Romà de Sau, obra encarregada el 28 d'abril de l'any 1509, es pot deduir que les polseres mesuraven tres pams d'amplada, mida molt propera a les taules del MNAC, així com que la pintura d'aquestes havia de ser similar a la de les polseres del Retaule de Vilanova, conjunt contractat l'any 1503, vegeu GUDIOL i CUNILL, Josep, «Mestre Joan Gascó» a *Estudis universitaris catalans*, I, 1907, p. 281-301, 358-381; II, 1908, p. 13-38, especialment I, p. 368-369. D'altra banda, més enllà del Retaule de Sant Pere de Vilamajor, es té notícia d'altres profetes, de característiques molt properes als del retaule de Granollers, que evidencien aquest tipus de decoració del guardapols com a freqüent. Pel que fa a això, al novembre de 1978 es trobaven a Londres unes taules dels profetes Moisès, Isaïes i Abraham, i, al març de 1993, una galeria de Saragossa també conservava una pintura de Moisès. La proximitat existent entre aquestes obres i les del MNAC així com entre les seves dimensions i les esmentades en les contractacions dels retaules de Sant Romà i de Vilanova de Sau, pot ajudar en l'avaluació de la proposta de datar l'obra de Joan Gascó del retaule de Granollers al voltant de l'any 1499, ja que les referències del 1500 corresponen al daurat del conjunt i a la seva liquidació.

La data en la que probablement es va realitzar l'encàrrec del fustam del retaule de Granollers i la cronologia proposada per a la pintura del seu guardapols han estat els motius pels quals hem cregut que l'estructura i la fusteria del retaule degué ser semblant a la d'altres obres realitzades a finals del segle XV i no a la tipologia del Retaule de Sant Pere de Vilamajor, el qual va ser contractat l'any 1513.

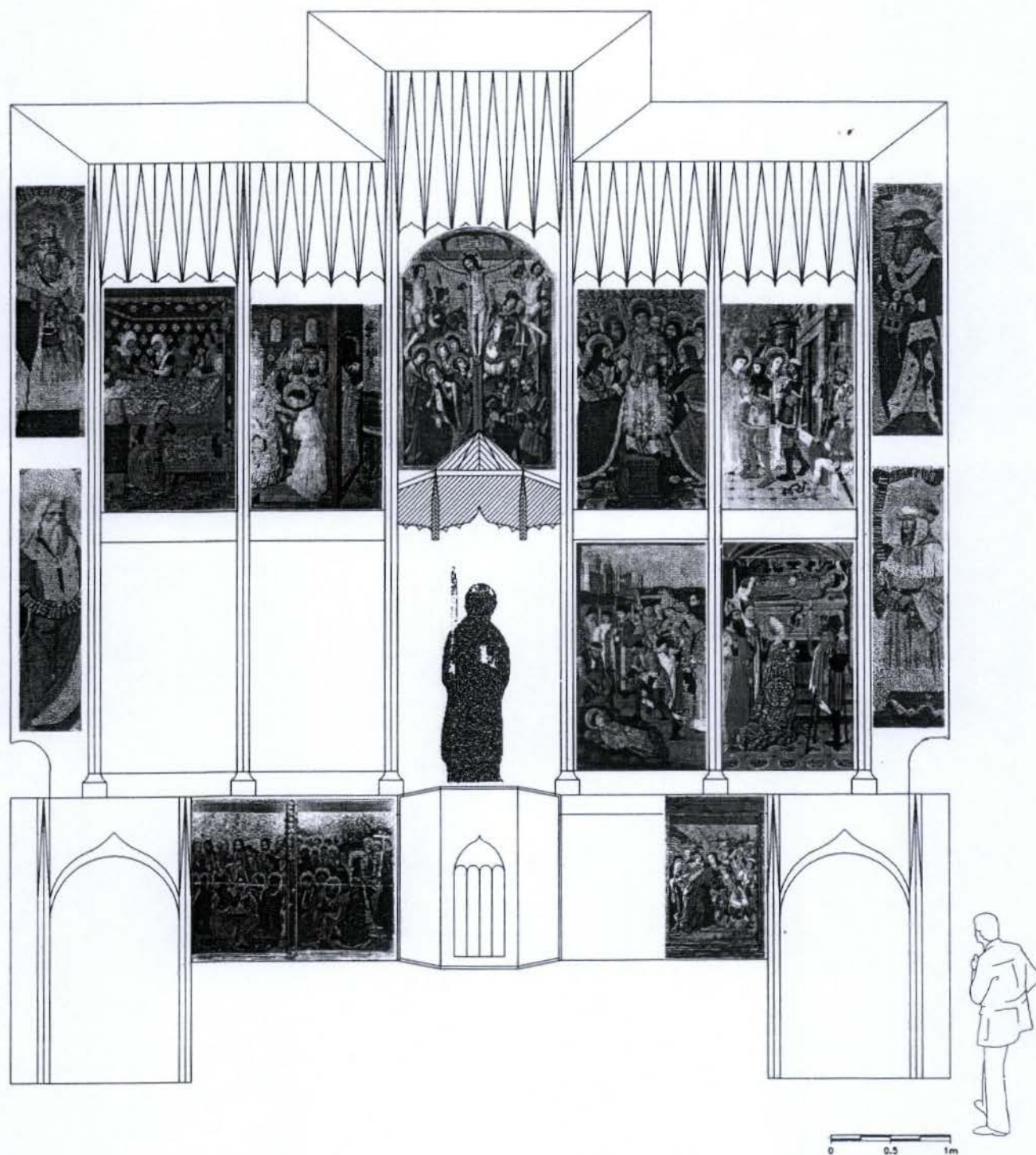
21 Vegeu RUIZ i QUESADA, Francesc, *cit. supra*, n. 2.

0 0.5 1m

Plànol de reconstrucció del
retaula de Sant Esteve
ubicada al presbiteri de
l'església de Sant Esteve de
Noya. 1492/1493-1500.
Arquitectes Ruíz i Quesada

Hipòtesi de reconstrucció
del Retaule de Sant Esteve
de Granollers.
1492/1493-1500.
© Francesc Ruiz i Quesada

BIBLIOGRAFIA:

- BARRAQUER I ROVIRALTA, C., (1906). *Casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del s. XIX*, vol. I, Barcelona.
- BLANQUER, B., (1992) «*Memoria recent*», manuscrit.
- CANAL I COMAS, A., (1928), «L'antic retaule de sant Esteve de Granollers». *La Gralla*, vol. II, Granollers.
- CASELLAS, A., (1902), «Retaules gòtics de la rectoria de Granollers», *La Veu del Vallès*, núm. 303, 5 d'octubre; núm. 304, 12 d'octubre i núm. 305, 19 d'octubre de 1902, Granollers.
- Cathalonia*. (1997), *Arte gòtico en los siglos XIV–XV*. Museo del Prado, Madrid.
- CIRICI, A., (1974), «L'arquitectura als segles XIII i XIV». *L'art gòtic català*. Ed. 62. Barcelona.
- La Comarca*, (1914), Fets notables de la vila de Granollers, Restauración del presbiterio, altar mayor i sacristia de la iglesia parroquial de Granollers. Año 1890, núms 80, 14 de novembre i 81, 21 de novembre de 1914.
- La Comarca*, (1915), Fets notables de la vila de Granollers, Restauración del presbiterio, altar mayor i sacristia de la iglesia parroquial de Granollers. Año 1890, 2 de gener de 1915.
- DALMASES, N.; PITARCH, A., (1990), «L'art gòtic. Segles XIV i XV», *Història de l'art català*, vol. III, Barcelona.
- DALMASES, N.; PITARCH, A., (1994), «L'època del Cister. Segle XIII», *Història de l'art català*, vol. II, Barcelona.
- DURAN I SANPERE, A., (1975), *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura*. vol. III. Barcelona.
- L'Excursionista*, (1879), «Excursió a Granollers», núm. 13, 30 de novembre de 1879.
- FERRANDO ROIG, J., (1950), *Iconografia de los santos*, Ed. Omega, Barcelona.
- GARRIGA, J., (1994), «L'època del renaixement. Segle XVI», *Història de l'art català*, vol. IV, Barcelona.
- GARRIGA RIERA, J., (1993), ««Geometria fabrorum» Procediments de representació tridimensional als tallers de pintura catalans dels segles XV i XVI». *Pedralbes*, 13–II, Barcelona.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A., CASTILLA DEL PINO, C., I FERNÁNDEZ ALBA, A., (1990–1992) *Patrimoni: Memòria o malson?*. Memòria 1990–1992, Diputació de Barcelona.
- GUDIOL I CUNILL, J., (1915), «El retaule de sant Esteve de Granollers», *La Veu de Catalunya*, núm. 5837, 5843, 2 d'agost i 5844, 9 d'agost de 1915, Barcelona.
- GUDIOL I CUNILL, J., (1915), «El retaule de Granollers», *La Comarca*, núm. 118, 7 d'agost de 1915 i núm. 119, 14 d'agost de 1915.
- GUDIOL I CUNILL, J., (1933), *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, vol. II, Vic.
- GUDIOL, J., I ALCOLEA, S., (1987), *Pintura gòtica catalana*, Barcelona, Ed. Polígrafa.
- GUDIOL I RICART, J., (1946), «Barcelona», *Guias Artísticas de España*. Barcelona.
- Jaume Huguet. 500 anys*, (1993), Catàleg Exposició, Barcelona.
- LLOBET REVERTER, S., (1941), «El campanario de la iglesia». *Estilo*, núm. 50, 24 de agosto de 1941.
- LLOBET REVERTER, S., (1951), *Granollers, estudio geográfico e histórico*, Ed. Alpina, Granollers.
- MARTÍ BONET, J. M., (1981), *Catàleg monumental de l'arquebisbat de Barcelona. Vallès Oriental*, vol I/2, Barcelona.
- MARTINELL, C., (1959), *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya, I. Els precedents. El primer barroc (1600–1670)* Monumenta Cataloniae, vol. X, Ed. Alpha, Barcelona.
- Millenium. Història i art de l'Església Catalana*. Catàleg Exposició, Barcelona.
- SANPERE I MIQUEL, S., (1906) *Los cuatrocentistas catalanes*, vol. II, Barcelona.
- Splendor. Vallès. Art cristià del Vallès (872–1880)*. (1991), Catàleg Exposició. Arquebisbat de Barcelona, Fundació Caixa de Sabadell, Barcelona.
- TINTÓ I SALA, M., (1990), *El retaule de sant Esteve de Granollers*, Granollers.
- TRENS, M., (1926), *Tresor artístic del bisbat. Inventari del tresor de les parròquies de la diòcesi de Barcelona fet durant la visita pastoral de l'excm. Sr. Or. Josep Miralles, any 1926*, Manuscrit custodiat a l'Arxiu Diocesà de Barcelona.
- TRIADÓ, J.R., (1991), «L'època del barroc. Segles XVII i XVIII.» *Història de l'art català*, vol. V, Barcelona.
- VECILLA DE LAS HERAS, D., (1984) *Granollers a través de las Visitas Pastorales (1600–1737)*, mecanografiat.
- VERRIÉ, F.P; FLORENSA, A. DURAN I SANPERE, A., (1957), «L'art gòtic». *L'art català*. Barcelona, Ed. Aymà.
- VORÁGINE DE LA, S., (1989), *La leyenda dorada*, vols. II, Alianza Forma, Madrid.